

Серія «Бібліотека нескорених»

Горліс-Горський Юрій

Г 695 Отаман Хмара : спогади, повість, політичний памфлет / Юрій Горліс-Горський : упоряд. Христина Цар. – Львів : Видавництво «Апріорі», 2024. – 200 с.

ISBN 978-617-629-840-3

Книга спогадів поручника армії УНР, осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру, добре знаного читачам завдяки автобіографічному роману «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського дає можливість ширше ознайомитись з самовідданою боротьбою автора і його сподвижників за незалежну Україну, їхньою сміливістю і жертвністю.

У цей збірник поміщено спогади автора про його підпільницьку діяльність, про перебування в катівнях ГПУ, в більшовицьких психлікарнях, а також політичний памфлет на сталінську диктатуру «Ave dictator!» та повість «Отаман Хмара».

УДК 821.161.2-32«20»

Упорядник Христина Цар

ISBN 978-617-629-840-3

© Цар Х., упорядкування, 2024
© Видавництво «Апріорі», 2024

ВЕЛИКДЕНЬ НА СУСІДАХ¹

Із усіх «Христос Воскрес», що їх по дитячих роках доводилося зустрічати на коні, при кострі в лісі, на в'язничних прічах, цей чомусь найбільш мені пам'ятний. У вухах лящали ще стріли бою під Парканами, вибух міни під Бендерським мостом за останньою частиною Запорозького корпусу, що відступив до Басарабії. Румуни, яких ми, зрештою, величали просто циганами, робили все можливе, щоб «уприємнити» нам [тим]часовий побут на їхній території. По-перше, трудно було знайти старшину чи козака, в якого б вояки румунського короля чогось не вкрали. Бодай один чобіт або яку стару їдунку. По-друге, «цигани» суворо стежили за тим, щоби місцеве населення не продавало нам нічого, а головно, щоб не продавало нам паші для коней. На заяви, що не маємо чим годувати коней, румунські офіцери «співчуваюче» притакували та пропонували, щоби... продавати їм коні, бо, мовляв, і так поздиhaють...

У Страсну п'ятницю й суботу наш поїзд стояв на якомусь полустанкові серед поля. Начальник того полустанку на всі запити, коли рушимо вперед, тільки зводив до неба очі: «Бог знає!».

– Як депеша прийде.

Найгірше було, що ми відбилися від штабу і постачання, де було ще трохи консервів і сухарів. А що найважливіше, наші інтенданти, «презентуючи» комусь із офіцерів «Його величності» мішок або пару фунтів цукру (залежно від ранги), час до часу примудрялися добути дозвіл виміняти за той-таки ж цукор вівса, що був підвалиною всього нашого життя.

На два кілометри від полустанку виднілися хати якогось села, але начальник чоти жандармів, яка сиділа в станційному будинку, наставивши на нас два кулемети, і слухати не хотів, коли зверталися до нього, щоб дозволив туди поїхати. Хлопці смоктали відбиті колись у большевиків ляндринки, яких при поїзді був цілий

¹ У спогаді йдеться про відступ Запорозького корпусу Армії УНР через територію Румунії в Галичину у квітні 1919 року.

пульмановський вагон, та, смакуючи, згадували, які то пишні речі стоять тепер на великодніх столах по Україні!

Декілька коней, що охоче їли ляндринки, почували себе не найгірше. Перед кожним стояла шістнадцяти кілограмова скринька з написом фабрики цукорків Жоржа Бормана... Але мій «Гриць» вважав, очевидно, за образу для своєї конячої гордості їсти те, чим панночки забавляються, й уперто гриз дошку, якою був перекладений вагон.

Під вечір залажу до «конячого» вагону провідати товариша. Побачивши мене, «Гриць» сумно заіржав. Плещу його по шиї.

– Що, Грицю, зле? Їсти хочеш?

Гриць всуває голову мені під пахву і похитує нею, неначе хоче сказати: «Зле, товаришу, зле... між циганами Паску зустрічати». Потішивши його, що й у мене на ляндринках талія потоншала, вилажу й іду попід поїзди. Коло одного з вагонів стоять підстаршини Кармелюцького куреня – Басюк, Кошкин та молдаван Бужуран, з якими я минулого року зустрічав Великдень у Харкові. Вони поїхали з нашим ешелоном, який ішов поперед їхнього, щоби, поки надійде їхній полк, стріти Паску десь між молдаванами, про що обіцяв постаратися Бужуран. Тим часом надії завели...

Заводимо розмову. Басюк починає згадувати, як гарно минулого року в Тамбовські казарми Харківський губерніяльний командант Мироненко кілька бочок портвейну прислав. І ковбаса із крашанками була. А на другий день знайомі на всі боки запрошували...

Кошкин мовчав, бо він і ту Паску зустрічав у німецькій «паці», арештований німецькою стежею за те, що порозбивав у парку носи двом фельдфеблям-баварцям, ставши в обороні честі якоїсь українки.

Хлопці заявили мені, що постановили таки піти ввечері до села. Щоби поїзд вночі рушив, нема надії. «Цигани» святкувати будуть. Бужуран запевняв, що молдавани – народ гостинний. Виноградного вина та чогось з'їсти не пожаліють. Басюк додав, що на це він великої надії не покладає, але в нього є півтори тисячі «миколаївських» грошей, а за них «молдаван батька продасть».

Порадившись із начальником і братом в одній особі², згоджуюсь пристати до товариства... з умовою, що допоможуть мені принести вівса – «розговорітся Грицеві».

Як добре стемніло, вибираємося поза водокачкою в поле і простуємо на світла села. І на полі, й на дорозі за ногами тягнеться густе болото. Добре-таки натомившись, дібралися нарешті до першої хати. Двері замкнуті. На наш стук у хаті згасло світло. На всі наші «моління» – з хати ані звуку. Не допомгла і Бужуранова «молдавщина»³. Обійшовши з таким самим висновком всі хати маленького сільця та допікши добре Бужуранові за «молдавську гостинність», вирушаємо назад, голодні й лихі як вовки.

За селом спостерігаємо, що на полустанку прийшов якийсь поїзд. Може, яка частина підійшла «із запасом»...

Коли підходили вже до полустанку, на дорозі замаячили дві постаті. Порівнявшись із нами і приглянувшись у темноті, скинули із плеч рушницю і нарobili галасу.

Бужуран, який балакав по-румунськи, вступає «в переговори». За хвилину освідчує нам, що румуни вимагають, щоби ми йшли з ними до шефа, бо ми полонені і сам король наказав нікуди нас із поїздів не пускати.

У мене в кишені був електричний ліхтарик. Присвічую й бачу, що маємо честь балакати із двома «фрайтрами»⁴ жандармерії. Діло погане... Якби рядові або вже які старші, а то з цією «першою по Богові рангою» – нелегко зладитися.

Тим часом жандарми пом'якшили тон і стали досить лагідно доказувати щось Бужуранові. Питаю його, в чому справа.

– Кажуть, щоби дати їм по двадцять лей, тоді нас пустять. У них же, чортових циганів, усі беруть, одна королева – навпаки...

Побачивши, що ми засміялися, румуни почали немилосердно лаятися (що і я вже розумів) і шарпали нас, щоб іти з ними.

Басюк оглянувся на дорогу.

– Та що з ними довго торгуватися! Як давать, то давать.

Витягнувши з кишені нагана, він так мацанув важкою рукою одного жандарма кудись під ніс, що бідолаха тільки ногами

² Павло Городянин, двоюрідний брат письменника.

³ «Молдавщина» - молдавська мова.

⁴ «Фрайтрам» – ефрейтор.

накрився. Другий, діставши від Кошкина ногою в живіт, полетів за ним. Підскачавши до них, хлопці стали відводити душу – і за Паску, і за пусті шлунки, і за молдаванське прийняття...

Переконавшись, що вірні слуги короля без сторонньої помочи до полустанку ледве чи вже дійдуть, поспішаємо до поїзда. Обійшовши знову поза водокачкою, виходимо на лінію і стверджуємо прикрий факт, що нашого ешелону вже нема на полустанку. На його місці стояв уже інший поїзд із порожніх, видно, вагонів, що саме рушав у потрібному нам напрямку. Якби не те «христосування» із жандармами, то можна би було зачекати якоїсь іншої частини, а тепер треба скоріше «евакуюватися»... Відчинивши на ходу двері якогось товарного вагону, вскакуємо до нього.

У куті вагону щось зашелестіло, ляснув замок рушниць, й [закричало]:

– Деса-а-а-ант!

Що за чорт! Засвічую ліхтарика й бачу, що в куті на купі соломи стоїть заспаний мурин⁵ французькому військовому мундирі. Значить, ми попали до порожнього ешелону французької дивізії чорних сенегальців, з якими зустрічалися вже коло Бендер. Згадуючи давно забуті слова, підпомагаючи язикові руками, пояснюю йому, що ми тільки заїдемо до станції і зліземо. Та надаремно. Сенегалець, тримаючи пальця на спусковій наладованій рушниць, верещить одне й те ж:

– Десант!

Що тут робити! Не стріляти ж його, щоби доїхати до наступної станції. Та й що винен цей ляковий⁶ жовнір, якого поставили стерегти порожній вагон і який так сумлінно сповняв свій обов'язок. Нема ради – треба «робити десант»... А поїзд уже таки добре розійшовся. Один за одним вискакуємо, ризикуючи попасти під колеса.

Кошкин, який під час «десанту» збив коліно і розідрав нову штанину, лається на чому світ стоїть:

– Щоб ти сім раз здох, чорте чорномазий! Щоб тобі сім десантів кольок у бік влізло!

⁵ Мури́н – темношкірий.

⁶ Ляко́вий – переляканий.

Басюк, жартуючи, каже, що він дуже задоволений, бо довідався, що десант не тільки з моря, а й з вагону може бути.

Ледве тягнучи ноги, пройшли ми до дня вісімнадцять кілометрів до наступної станції. Наш поїзд стояв на запасовій лінії. Попивши гарячої води з ляндринками, завалююся спати.

А на Провідну неділю лежав я вже в Заліщиках, в тифозному «українському шпиталі», якщо можна було називати шпиталем ті застені брудною соломкою приміщення коло станції. Із соломи вилазили та чіплялися до тіла рідні українські воші.

Поруч «воювали» в гарячці запорожці.

Днями й ночами припадали коло нас добрі феї: пані комісарова із сестрою та ще кільканадцять панночок-заліщанок. Приносили вино, конфітури, тістечка, а головне – ввічливість і щире рідне слово.

А потім – чиста постіль у мешканні пані комісарової. Щопівгодини завзято «сваримось» з нею, бо я настирливо вимагаю, щоби дала мені ще одного маринованого «москалика». Вона, роблячи докторську міну, запевняє, що як з'їм ще одного, то невідклично⁷ помру.

А під подушкою в мене – записочка від однієї чорнявої заліщанки: «Як будете вже добре ходити, то обов'язково прийдіть до мене по цій адресі. Маю Вам щось дуже важне сказати». А на те «важне» так мало часу було!.. Як тільки чоловік переконався, що може добре ходити, то відразу догадався, що може вже і на коня сісти.

Над Збручем уже стягувалося військо, щоб знову йти на ворога.

⁷ Невідклично – обов'язково.

У ВОРОЖОМУ ТАБОРІ

Спогади

Маленькій Любці Гадзевичівній присвячує цю книжку «вуйцьо Юрцьо»

Спогади... На самоті перебрати день за днем, рік за роком те, що вже збігло в минуле, відтворити в собі пережиті радощі й болі, відчуті їх ще раз і ще раз. Болючу привабливість цього заняття знає лише той, хто має що згадувати: хто любив і ненавидів усією душею, хто знає смак голоду й музику небезпеки, хто зустрічався на вузькій стежці віч-на-віч зі смертю, чув її подих і, щасливо розминувшись, показував їй услід дулю.

Пригадувати пережите, аналізувати помилки, почуття вдячності, жалю до людей і подій – це справжня радість. Вона має ще й свою особливість: коли минуле вкидається у друкарську машинку і віддається до рук тисяч читачів у вигляді книжки, спогади з інтимного життя, які у власній душі стоять на першому плані, відбігають на останній. Для суспільності вони нецікаві. У нас переважно публікуються спогади з минулої Визвольної боротьби.

Хто пише про події та боротьбу за Збручем у 1919–1920 роках, той щасливий, бо може писати все. В іншій ситуації перебуває той, хто має що написати про боротьбу, якої, на думку багатьох, не було. В тій боротьбі жовто-блакитна кокарда і червона зоря не завжди відповідали переконанням того, хто ними декорувався. В лабіринтах війни перехрещувалися інтереси трьох, чотирьох, а часом і п'яти сил. Описувати її подробиці не все ще нам можна.

Свої спогади про перебування у Україні в 1922–1932 роках мушу починати від 1924 року, фактично від часу мого останнього ув'язнення. З причин від мене незалежних.

Щоб не ставити читача відразу перед потрісканими двома камери №8, пригадаю декілька фрагментів з попередніх

літ. Проте спершу оповім, як почав писати. Може, скаже хтось, що це нецікаве, що те не має жодного стосунку до спогадів про боротьбу. Але спогади – це ланцюг, в якому кожне кільце має своє місце. Незначна подія, зустріч, вчинок ламають інколи життєвий шлях. Я знаю випадки, коли за годину сну, за побачення з дівчиною люди платили життям або їхня стежка замість Галичини бігла в Сибір, Туркестан, і навпаки. Коли б не той зошит (моя перша «літературна спроба»), то, може, я і не мав би чого цікавого згадати після 1923 року.

Перша «літературна» спроба

Було це в 1921 році. Потрапивши з Холодного Яру за кордон, я дістався з табору [в польському місті Вадовице] до одного галицького міста⁸... В будинку пароха містилася читальня «Просвіти». Сходилися туди і молодь, і старші. Поважніші пани зазвичай сідали навколо столу і сперечалися, чия політика «правильніша»: диктатора Петрушевича чи в.[ельмишановного] п.[ана] отамана Петлюри. Я у тих «дискусіях» не дуже кохався і волів присісти десь ближче до дівчат.

Одного разу сидів біля дуже симпатичної пани, про яких на Чигиринщині кажуть: «Дівчина – хоч до рани прикладай!» Говорили ми з нею різні чемні дурниці – як завжди під час знайомства. Здається, найцікавіше, що я їй сказав, це те, що у мене в лівому боці сидить ворожа куля, яка мені часом докучає, та що я хочу її позбутися. Куля попала в бік під час війни, а панну Славцю дуже цікавила Визвольна боротьба.

– Конче мусите мені багато-багато оповісти – про війну, про Холодний Яр.

Я дивився в її добрі розумні очі, й так захотілося розповісти їй, але не про війну, а про те, чому в мене у двадцять два роки засіялися в чуприні сиві волосини, які я сором'язливо вискубував перед дзеркалом. Захотілося оповісти їй про дівчину з Холодного Яру... Але ми бачилися так рідко! Та й чи можна «багато-багато» повідати, сидячи в читальні?! Я приходив туди, коли знав, що вона там буде. Дивився в її очі й говорив зовсім не те, що хотів.

⁸ Місто Новий Сонч.